

Alicja Goczyła Ferreira

Federalny Uniwersytet stanu Paraná w Kurytybie
ORCID 0000-0002-8986-0685

**„TU WSZYSTKO MA INSZE IMIĘ”,
CZYLI O ZMIANACH SEMANTYCZNYCH
W POLSZCZYŹNIE POTOMKÓW
POLSKICH IMIGRANTÓW W BRAZYLII**

Wprowadzenie

Język polski jest jednym z ponad pięćdziesięciu języków imigracyjnych używanych w Brazylii – kraju, w którym oprócz dwóch języków oficjalnych, portugalskiego i brazylijskiego języka migowego, zarejestrowano około 180 języków indiańskich i afro-brazylijskich, poza wspomnianymi już językami imigracyjnymi [Cardoso 2016]. Polszczyzna, wciąż jeszcze rozbrzmiewająca w wielojęzycznej społeczności tego kraju, jest tu obecna między innymi za sprawą potomków polskich imigrantów chłopskich przybyłych do Brazylii w okresie od 1869 roku do wybuchu II wojny światowej.

To właśnie język polski używany przez te osoby, potomków pierwszych grup polskich przychodźców, a w szczególności leksykalne zmiany semantyczne zaobserwowane w ich mowie, są przedmiotem niniejszego tekstu. Celami artykułu są: 1) analiza zmian znaczeniowych w słownictwie używanym przez uczestników badania, które zaszły w wyniku kontaktu językowego z brazylijską odmianą języka portugalskiego (dalej: PB); 2) odpowiedź na pytanie badawcze dotyczące zachowania motywacji semantycznej bądź jej braku w tego typu zmianach. Innymi słowy, chcemy zaobserwować, w jakim stopniu modyfikacje znaczeniowe zachodzące w przypadku języka w sytuacji kontaktu językowego są podporządkowane podobnym procesom zmian semantycznych obserwowanych w sytuacjach, w których kontakt językowy zdaje się nie odgrywać większej roli. Kwestia ta nie jest bezsporna, gdyż niektórzy semantycy wykluczają obecność semantycznej więzi motywacyjnej w przypadku modyfikacji znaczeń powodowanych kontaktem językowym [por. Buttler 1978], podczas gdy

inni traktują procesy „naturalnej” oraz zapożyczonych ewolucji semantycznej wyrazów jako współlistniejące i uzupełniające się [por. Zalizniak 2008]. Ciekawi nas również, czy sytuacja kontaktu językowego może prowadzić do zmian znaczeń pozbawionych motywacji semantycznej, w których głównym czynnikiem sprawczym jest właśnie ów kontakt językowy.

Bazę materiałową niniejszego badania stanowią wywiady socjolingwistyczne przeprowadzone w 2018 roku z dziewiętnastoma osobami polskiego pochodzenia, zamieszkałymi w jednej z miejscowości wiejskich założonych przez polskich osadników w latach siedemdziesiątych XIX wieku w stanie Paraná w Brazylii.

W pierwszej części tekstu zostanie zaprezentowane tło historyczne obecności polskich imigrantów w Brazylii oraz język, którym posługują się do dziś niektórzy z ich potomków. Następna część artykułu będzie poświęcona zagadnieniom teoretycznym niezbędnym do odpowiedzi na postawione pytanie badawcze, takim jak: kontakt językowy, typologia zmian semantycznych oraz motywacja semantyczna, przy czym wywód teoretyczny zostanie zilustrowany przykładami z języka polskiego w Brazylii. W końcowej części tekstu zostanie przedstawiona analiza leksykalnych zmian semantycznych w słownictwie potomków polskich imigrantów, która będzie stanowić podstawę odpowiedzi na postawione pytanie badawcze.

Polska imigracja do Brazylii

Początki masowej imigracji Polaków do Brazylii sięgają 1869 roku, kiedy to niewielka grupa rodzin ze Śląska przybyła do miejscowości Brusque w stanie Santa Catarina, zwabiona historiami o kraju mlekiem i miodem płynącym. W wyniku konfliktów z nowymi sąsiadami, którymi byli, między innymi, wcześniej już osiedli w tym regionie Niemcy, grupa ta została przeniesiona do stanu Paraná, gdzie w 1871 roku założyła pierwszą polską osadę w Brazylii w miejscowości Pilarzinho, dziś dzielnicy Kurytyby, stolicy tego stanu. Pilarzinho było pierwszą z licznych osad wiejskich zamieszkałych przez polskich imigrantów chłopskich, zakładanych wokół Kurytyby, które miały stać się panaceum na problemy związane z zaopatrzeniem rozwijającej się stolicy w warzywa, owoce i zboża [Wachowicz 1981]. Regionalna polityka tworzenia kolonii rolniczych, prowadzona przez władze ówczesnej Prowincji Paraná, stanowiła część liberalnej polityki imigracyjnej rządu brazylijskiego. Celami owej polityki były, między innymi, ochrona terytorium kraju poprzez zaludnianie do tej pory niezamieszkałych połaci regionu południowego przez europejskich rolników oraz nieudolnie maskowany zamysł „wybielania rasy brazylijskiej”¹ [Oliveira 2009: 3].

Dla wielu polskich chłopów, którzy w wyniku reform uwłaszczeniowych byli już wolni od pańszczyzny, lecz jakże często pozbawieni ziemi i środków do życia

¹ „Embranquecer a raça brasileira”.

[Mazurek 2006], obietnica otrzymania własnego kawałka pola pod uprawę wraz z opłaconym biletem na drugi koniec świata wydawała się szansą na odwrócenie do tej pory niesprzyjającego im losu. Szacuje się, że do wybuchu I wojny światowej około 115 tys. Polaków zdecydowało się na emigrację do Brazylii [Kula 1981], a w okresie międzywojennym podążyło ich śladem około 40 tys. osób [Mazurek 2006: 35–37] z terenów nowej Rzeczypospolitej. Warto zauważyć, że Brazylia była celem jedynie 3% z prawie 6-milionowego grona Polaków emigrujących w celach zarobkowych z ziem polskich w latach 1871–1938. Co ciekawe, Polacy stanowili również 3% ogółu imigrantów przybyłych do Brazylii w tym okresie, jednak waga owej imigracji przedstawia się w innym świetle, jeśli przedmiotem analizy uczynimy region południowy Brazylii – główny cel polskich osadników. Dla przykładu, w stanie Paraná Polacy byli największą grupą imigrancką, przed Ukraińcami, Niemcami i Włochami, i stanowili 48% wszystkich grup napływowych w tym regionie [Ianni 1987: 172].

Zgodnie z danymi przytaczanymi przez brazylijskiego historyka polskiego pochodzenia, Ruya Wachowicza [1981], 95% imigrantów z ziem polskich przybyłych do Brazylii stanowili chłopci. I choć daleko nam do bagatelizowania obecności i roli przedstawicieli inteligencji w grupie polskich imigrantów², w centrum naszych rozważań znajdują się właśnie chłopci i ich potomkowie, którzy do dziś, przynajmniej po części, zachowali język swoich przodków.

Język polski w Brazylii w sytuacji kontaktu językowego

Odmianą języka polskiego o największym zakresie komunikacyjnym wśród potomków imigrantów jest niewątpliwie dialekt polonijny, a dokładniej dialekt polsko-brazylijski [Miodunka 1990] lub brazylijsko-polski [Dubisz 2014]. Zgodnie z ujęciem Stanisława Dubisza dialekty polonijne są „*melanżem* elementów polskiego (w różnych jego wariantach), języka kraju osiedlenia oraz języków innych grup etnicznych, z którymi polonijne zbiorowości wchodzi w bezpośredni kontakt” [Dubisz 2014: 88, wyróżnienie autora]. W owym melanżu językowym w wykonaniu wnuków, prawnuków, a nawet praprawnuków polskich imigrantów chłopskich w Brazylii można wyróżnić następujące elementy charakterystyczne dla lokalnej odmiany języka polskiego:

- elementy regionalno-gwarowe, wynikające z pochodzenia społecznego imigrantów; do grupy tej należą również wpływy języków zaborców (niemieckiego lub rosyjskiego);
- archaizmy charakterystyczne dla języka tzw. starej emigracji;

² Więcej o tej grupie imigrantów można się dowiedzieć w: Wachowicz; Malczewski 2000; Siewierski 2009 (pozycje w jęz. portugalskim) oraz z książek Aleksandry Pluty [2013, 2015]. Niektórzy przedstawiciele inteligencji są również wspomniani w tekście Goczyły Ferreiry 2018.

- wpływ brazylijskiej odmiany języka portugalskiego (w wariancie gwarowym) będący rezultatem sytuacji kontaktu językowego trwającej od 150 lat [por. Goczyła Ferreira 2018 i 2019].

Ze względu na obrany przedmiot rozważań – zmiany semantyczne zaszły w wyniku kontaktu językowego – należy poświęcić szczególną uwagę ostatniemu z wymienionych elementów. Obecność wpływów języka dominującego, pod względem liczebnym, politycznym lub ekonomicznym, w języku mniejszościowym jest zjawiskiem typowym w mowie osób dwujęzycznych posługujących się tymi językami. Jak zauważa Władysław Miodunka [2003: 153], bilingwizm polsko-portugalski w Brazylii „jest widoczny w koloniach na południu kraju i ukryty w miastach”, a jedną z jego cech jest znajomość głównie kodu mówionego polszczyzny. Należy zaznaczyć, że owa nieumiejętność pisania i częściowo również czytania po polsku wśród potomków imigrantów jest ugruntowana historycznie i ma swe źródło w ustawie nacjonalizacyjnej z 1938 roku, która nie tylko zakazywała nauczania w językach innych niż portugalski, lecz również zabraniała nauczania języków obcych dzieci do 14. roku życia [Decreto-Lei n° 406 1938]. Ta oraz inne, późniejsze ustawy mające na celu homogenizację społeczeństwa brazylijskiego i całkowitą asymilację „elementów obcych” doprowadziły do zamknięcia 349 polskich szkół działających w Brazylii do 1938 roku oraz usunięcia języka polskiego z systemu edukacji formalnej.

Polshczyzna w Brazylii stała się zatem językiem prywatnym, zachowanym do dziś przede wszystkim w miejscowościach wiejskich, głównie wśród osób starszych, będących przedstawicielami trzeciego i czwartego pokolenia polonijnego [por. Goczyła Ferreira 2019]. Wspomniane już wpływy PB na ową polszczyznę są naturalną konsekwencją kontaktu językowego zachodzącego między tymi dwoma językami w sytuacji wyraźniej dominacji PB. Oczywiście kontakt ten nie zachodzi w rzeczywistości między językami. To interakcje mówiących, ich cele komunikacyjne i strategie dyskursywne prowadzą do innowacji leksykalnych i strukturalnych, które mogą się rozprzestrzenić w danej społeczności w postaci zmiany językowej [Matras 2011].

W niniejszym tekście przyjmujemy za Yaronem Matrasem [2011], że osoby dwu- lub wielojęzyczne dysponują w swym umyśle złożonym repertorium struktur językowych, które nie są zorganizowane w postaci oddzielnych języków. Osoby te w swojej komunikacji zmiernają się z często niełatwym zadaniem wyboru z dostępnego im wachlarza struktur i form tych, które są odpowiednie do danego kontekstu komunikacyjnego. W ich umysłach ścierają się stale dwie tendencje: „lojalność wobec zasad regulujących selekcję elementów z repertuaru językowego mówiącego zależnie od kontekstu oraz chęć wykorzystania całego repertuaru bez względu na ograniczenia sytuacyjne”³ [Matras 2011: 4, wyróżnienie nasze].

³ “Loyalty to a set of norms that regulate the context-bound selection of elements from the repertoire, and a wish to be able to exploit the repertoire in its entirety irrespective of situation constraints”. Wszystkie tłumaczenia zawarte w artykule są naszego autorstwa.

Zauważmy, że respektowanie zasad „rozdziału języków” nie zawsze jest adekwatne do celów efektywnej komunikacji, przyświecającej osobie mówiącej. Wśród potomków polskich imigrantów w Brazylii, w których gronie wszystkie osoby posługujące się językiem polskim są dwujęzyczne, „mieszanie” elementów obu języków składających się na repertuar językowy wszystkich rozmówców może stanowić skuteczną strategię komunikacyjną. Osoby wielojęzyczne nie „wyłączają” części swojego repertorium językowego podczas rozmów odbywających się w jednym z języków, nie przechodzą na „tryb mowy jednojęzycznej” (*monolingual speech mode*) [Grosjean 1989], gdyż języki współistniejące i oddziaływające na siebie w ich umyśle stanowią „kompletną jednostkę językową” (*complete linguistic entity*), a nie zbiór oddzielnych języków.

Ogromna większość innowacji językowych pojawiających się w produkcji dyskursywnej osoby dwujęzycznej w wyniku czerpania przez nią z ogółu swoich zasobów językowych nie wywiera wpływu na język docelowy⁴. Jednak niektóre z nich mogą być powielane i używane regularnie przez innych członków wspólnoty językowej, co prowadzi do ich popularyzacji i utrwalenia, a tym samym do zmiany językowej.

Zmiana językowa motywowana kontaktem językowym, zgodnie z definicją Sarah Thomason, to „jakakolwiek zmiana językowa, której prawdopodobieństwo wystąpienia byłoby mniejsze poza danym kontekstem kontaktu językowego”⁵ [2001: 62]. Zauważmy zatem, że identyfikacja zmian będących wynikiem kontaktu językowego może nastęrczać problemów, gdyż kontakt jest z reguły jednym z wielu motywów, które mogą być zarówno zewnątrz- jak i wewnątrzjęzyczne⁶. Niezależnie od struktury źródła zmian mogą się one objawiać na wielu płaszczyznach językowych, tj. na płaszczyźnie fonetycznej i fonologicznej, leksykalnej, składniowej, semantycznej czy dyskursywnej. Ze względu na cel niniejszego tekstu szczególna uwaga zostanie poświęcona zmianom semantycznym w sytuacji kontaktu językowego, lecz zanim to nastąpi, konieczne jest przedstawienie mechanizmów i typologii tych zmian niemotywowanych kontaktem z innym językiem.

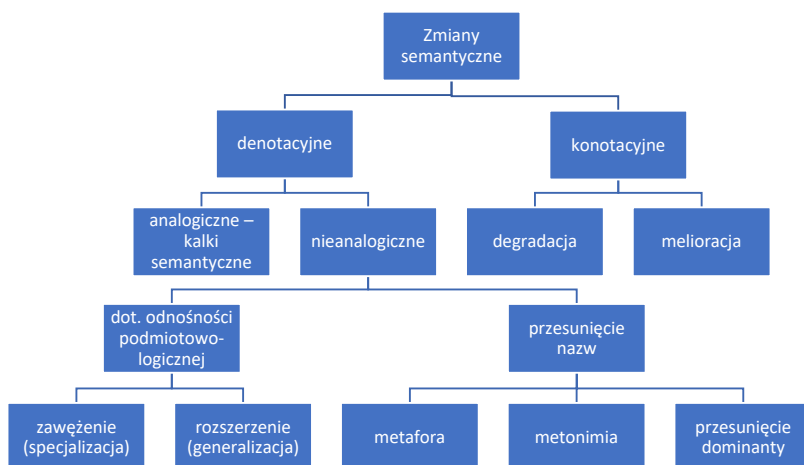
⁴ Z ang. *target language*, czyli język, w którym obserwuje się wpływy innego języka zwanego językiem źródłowym (*source language*). Por. Thomason 2001.

⁵ “Any linguistic change that would have been less likely to occur outside a particular contact situation”.

⁶ Dla przykładu wymieńmy stanowisko Carmen Silvy-Corvalán [1986], której zdaniem zmiana językowa obserwowana w języku hiszpańskim używanym w Los Angeles (USA), polegająca na wzroście frekwencji użycia czasownika *estar* kosztem czasownika *ser*, wynika nie tylko z kontaktu językowego (wpływ języka angielskiego, w którym dla obu znaczeń występuje jeden czasownik *to be*), ale również z wewnętrznego trendu ewolucyjnego języka hiszpańskiego, intensyfikowanego i przyspieszanego przez kontakt językowy.

Zmiana semantyczna

Analiza zmian znaczeń wyrazów, stanowiących jeden z procesów wzbogacania leksyki, należy do najbardziej tradycyjnych dziedzin leksykologii. Fenomen ten został poddany analizie już w drugiej połowie XIX wieku, kiedy to Hermann Paul, będący jednym z głównych przedstawicieli nurtu semantyki historyczno-filologicznej, opisał jego mechanizm jako psychologiczny proces, podczas którego, w danym kontekście, dochodzi do modulacji znaczeń konwencjonalnych, w wyniku czego powstają znaczenia okazjonalne. Wysoka częstotliwość występowania nowych znaczeń okazjonalnych sprawia, iż stają się one konwencjonalne i rozumiałe również poza pierwotnym kontekstem ich użycia [Geeraerts 2010: 14–16].

Rysunek 1. Typologia zmian semantycznych przyjęta w tekście, za Buttler 1978 i Geeraertsem 2010

Dla celów niniejszej pracy przyjmujemy za Jolantą Maćkiewicz, że znaczenie jest subiektywne i że „odwołuje się do potocznej (nienaukowej) wiedzy o świecie”. Jest ono tym, „jak ludzie pojmują jakiś przedmiot, czy zjawisko tą nazwą opatrywane, co mają na myśli, gdy daną nazwą się posługują” (1999: 24–25, wyróżnienie autorki). Przyjęcie takiej definicji znaczenia umożliwi nam analizę leksykalnych zmian znaczeniowych w dialekcie funkcjonującym dzięki tradycji ustnej, pozbawionym ujęć normatywnych, w którym modyfikacje semantyczne są zauważalne jedynie w wypowiedziach swych użytkowników.

Jak zauważa Danuta Buttler [1978], istnieją różnorokie interpretacje przyczyn zmian znaczeniowych. Są wśród nich konieczność nazwania nieograniczonych realiów przy użyciu ograniczonego zasobu nazw, dążenie do precyzyjności oraz ekonomiczności przekazu czy też tendencja do ciągłego odświeżania środków eks-

presji. W sytuacji kontaktu językowego pojawia się również zmiana zainspirowana strukturą znaczeń zaobserwowaną przez użytkowników w języku źródłowym.

Jako że niniejsza praca dotyczy zmian semantycznych powstałych w wyniku kontaktu językowego, zaproponowana poniżej typologia zmian znaczeniowych, której podstawą jest model D. Buttler, czerpie również z modelu cytowanego przez Dirka Geeraerts, uznającego zmiany analogiczne za jeden z typów modyfikacji znaczeń.

Wśród zmian semantycznych wyróżniamy zatem dwie główne kategorie: zmiany denotacyjne, dotyczące zmian klasy przedmiotów, do których dana nazwa się odnosi, oraz zmiany konotacyjne oznaczające, przede wszystkim, zmiany barwy emocjonalnej bądź stylistycznej wyrażenia. Zmiany analogiczne – dodane do powyższej klasyfikacji za Geeraerstem [2010] jako podtyp zmian denotacyjnych – zachodzą w przypadku kopii struktury semantycznej innych wyrażen, czego szczególnym przypadkiem jest kopia polisemii w sytuacji kontaktu językowego, opisana w dalszej części tekstu.

Zmiany nieanalogiczne mogą dotyczyć zakresu znaczeniowego wyrazów bądź ich treści. W pierwszym przypadku może dojść do zawężenia (specjalizacji) lub rozszerzenia (generalizacji) tego zakresu. Chodzi więc odpowiednio o zmniejszenie lub zwiększenie liczby przedmiotów, które kwalifikują się potencjalnie na desygnaty danej nazwy, poprzez dodanie bądź zatarcie jednej z cech semantycznych składających się na jej znaczenie [Buttler 1978]. Przykładem specjalizacji, uważanej przez Buttler za jeden z najbardziej typowych procesów ewolucyjnych w słownictwie, może być sytuacja, w której wyraz pospolity przekształca się w nazwę własną, co miało miejsce w przypadku słowa *Ukraina*, niegdyś oznaczającego ‘kraj’ bądź ‘granicę’. W dialekcie polsko-brazylijskim przypadki specjalizacji są rzadkie. Jednym z nich jest znaczenie słowa *material*, które pod wpływem cech semantycznych portugalskiej nazwy *material* zawężyło klasę swoich desygnatów do materiałów budowlanych lub nawet do jednego z nich – cegły, co obrazuje następujące zdanie: „z materiału nie było ani jednego [domu], tylko wszystkie z drzewa” (*Pamiętniki...*, 1939: 295). Proces odwrotny do zawężenia, rozszerzenie, występuje w mowie Brazylijczyków polskiego pochodzenia biorących udział w badaniu bardzo często, a jego przykładem może być użycie słowa *braty* (liczba mnoga od *brat*) dla określenia rodzeństwa zarówno płci męskiej, jak i żeńskiej: „Mam dziesięć bratów: sześć kobietów i pięć chłopów” (M3)⁷. Ta generalizacja nastąpiła zapewne pod wpływem znaczenia portugalskiego słowa *irmão* (‘brat’), które użyte w liczbie mnogiej oznacza rodzeństwo.

W kategorii przeniesienia nazw, najpospolitszego typu zmian znaczeniowych, wymienia się zwykle ich dwa rodzaje: metaforyzację i metonimizację. Metonimia to związek semantyczny między dwoma lekturami danego wyrazu oparty na styczności przestrzennej, czasowej lub relacyjnej między desygnatami obu tych lektur. Przy me-

⁷ Cytaty wyekscerpowane z rozmów z badanymi oznaczane są w następujący sposób: M – mężczyzna; K – kobieta; 1 – 18–35 lat; 2 – 36–55 lat; 3 – powyżej 55 lat. „M3” oznacza zatem mężczyznę powyżej 55. roku życia. W cytatach pominięto aspekt fonetyczny wypowiedzi, które są tu przytaczane z zachowaniem standardowej ortografii języka polskiego.

taforze zachodzi kojarzenie przedmiotów na podstawie ich podobieństwa [Geeraerts 2010: 27]. W języku polskim częstym zjawiskiem jest używanie nazwy czynności na określenie rezultatów tej czynności, jak w wyrazach *wypiek* czy *zakup* [Buttler 1978: 12], co jest możliwe właśnie dzięki zabiegowi metonimii. Podobną sytuację obserwujemy w przypadku słowa *asfalt* w dialekcie polsko-brazylijskim, w którym nie oznacza ono tworzywa służącego do budowy dróg, ale wytwór owej czynności – drogę asfaltową, co ilustruje następująca wypowiedź jednej z badanych: „Dziadek, pradziadek... oni mieszkali tam z tamtej strony asfalta” (K3). Warto zaznaczyć, że ten typ metonimii (tworzywo – wytwór) jest dość typowy w PB, co zauważamy przy określeniach takich, jak *vidro* (oznaczające szkło, ale też szklankę, słoik, itp.) czy *plástico* (materiał, ale również torebka plastikowa, pojemnik plastikowy itp.)⁸.

Metafora jest najczęstszym mechanizmem prowadzącym do przeniesienia nazw, gdyż, jak twierdzi Buttler, „zasada [...] kojarzenia zjawisk na podstawie ich różnorodnych cech pokrewnych stanowi najbardziej chyba typowy mechanizm ludzkiego myślenia” [1978: 88]. Zgodziliby się z tym stwierdzeniem zapewne semantycy kognitywni, którzy uczynili z metafory jeden z głównych przedmiotów swych badań, wychodząc z założenia, że „nie jest ona fenomenem jedynie leksykalnym, usytuowanym powierzchownie w języku, ale głęboko zakorzenionym fenomenem konceptualnym, który kształtuje nasz sposób myślenia (a nie tylko sposób mówienia)”⁹ [Geeraerts 2010: 204].

Typowym kierunkiem przekształceń semantycznych w języku polskim z udziałem metafory jest zmiana „od konkretnego do abstrakcyjnego”, obecna również w przekształceniach semantycznych zaobserwowanych w badanym dialekcie. Fenomen ten w języku polskim jest obecny, między innymi, wśród czasowników, takich jak *zachwycić*, który kiedyś odnosił się do sfery działań fizycznych i oznaczał ‘schwycić, porwać’ [Buttler 1978: 98]. W dialekcie polsko-brazylijskim zauważamy podobny mechanizm w przypadku czasownika *przekręcić się*, używanego w znaczeniu ‘zamienić się w coś’, jak w wyrażeniu: „człowiek się przekręcił na psa”¹⁰. Obserwujemy tu przesunięcie znaczenia motywowane podobieństwem dostrzegalnym między fizyczną zmianą położenia dokonaną poprzez obrót a zamianą w inną postać. Ta zmiana semantyczna jest motywowana również portugalskim czasownikiem *virar*, mogącym oznaczać zarówno obrót fizyczny, jak i zmianę formy¹¹.

Jak zaznaczono na rysunku 1, można wyróżnić jeszcze jeden mechanizm towarzyszący przesunięciu nazw. Mowa tu o przesunięciu dominanty znaczenia – zjawisku, którego wyodrębnienie proponuje Buttler w przypadkach, w których

⁸ Zauważmy, że w języku polskim metonimia tworzywo-wytwór również jest obecna, na przykład w znaczeniu wyrazu *plastiki* oznaczającego przedmioty wykonane z tego materiału.

⁹ “It is not a purely lexical phenomenon, situated superficially at the level of the language, but is instead a deep-seated conceptual phenomenon that shapes the way we think (and not just the way we speak)”.

¹⁰ Zdanie to dotyczy postaci filizona, czyli, zgodnie z wierzeniami ludowymi, człowieka, który za karę za grzechy został zamieniony w psa.

¹¹ Relacja ta występuje również, na przykład, w języku angielskim w czasowniku *turn/turn into*.

nie działają mechanizmy metafory i metonimii. Jest to przeobrażenie, w wyniku którego „uboczne, drugorzędne składniki treści danego słowa wysuwają się na plan pierwszy, przed elementy dawniej w niej dominujące” [1978: 117]. Autorka wymienia niezliczone przykłady przesunięcia dominanty w języku polskim, takie jak czasownik *upokorzyć się*, który jeszcze w połowie XIX wieku oznaczał ‘stać się pokornym, podporządkować się komuś’. Podobny mechanizm zmian obserwujemy w dialekcie polsko-brazylijskim w przypadku czasownika *kopiować*, który nie określa jedynie ‘sporządzania kopii, wzorowania się, naśladowania kogoś’, lecz odnosi się do przepisywania tekstu autorstwa innej osoby w złej wierze, do „ściągnięcia”, na przykład podczas klasówki w szkole.

Druga z głównych kategorii zmian semantycznych – zmiany konotacyjne – dotyczy modyfikacji barwy uczuciowej lub stylowej słowa (np. *gadać* dawniej pozbawione odcienia negatywnego obecnego dziś w polszczyźnie standardowej) bądź odniesienia wyrazu do innych realiów: uważanych za gorsze w przypadku degradacji lub za lepsze w przypadku melioracji. Przykładem zmiany wartości logicznej mogą być dzieje słowa *kahuza*, oznaczającego niegdyś ‘duży zbiornik stojącej wody o określonej przydatności gospodarczej’. W omawianym dialekcie zmiany konotacyjne nie należą do częstych. Warto jednak wspomnieć tu o słowie *wagabunda*, które pod wpływem portugalskiego *vagabundo* nabrało zabarwienia pejoratywnego, podkreślającego nieużyteczność społeczną osoby, do której się odnosi, co ilustruje następujące zdanie: „żeby szlag trafił Hitlera, tego wagabundę, tego podrzutka” (Sliwiany 1962: 2). Za przykład degradacji w wyniku modyfikacji wartości logicznej można uznać zmianę znaczeniową słowa *sala*, którego desygnat przekształcił się z ‘pokoju wielkiego, przestronnego, przeznaczanego do różnych celów – jako miejsce zebrań (towarzyskich, naukowych)’ [Doroszewski 1958; dalej: SJPD] w ‘duży pokój, salon w domu’.

Zmiana semantyczna w sytuacji kontaktu językowego

Jak to ukazano w poprzednim podrozdziale, zmiany semantyczne zachodzące w sytuacji kontaktu językowego mogą podlegać podobnym mechanizmom, jak to się dzieje w przypadku braku owego kontaktu. Cytowane wcześniej przykłady z dialektu polsko-brazylijskiego mogą zostać zakwalifikowane do kategorii zawężeń lub rozszerzeń znaczenia, jako przesunięcia nazw czy jako zmiany konotacyjne. W opracowaniach dotyczących języka polonijnego takie neosemantyzmy, czyli neologizmy semantyczne, nazywane są semantycznymi replikami wyrazowymi. Jest to jedna z klas leksemów polonijnych, czyli wyrazów różniących się od swoich odpowiedników w polszczyźnie ogólnej formą lub znaczeniem. Wyrazy te wykazują kontrasty formalne lub semantyczne zarówno z jednostkami leksykalnymi w języku polskim (z jego wariantami terytorialnymi i socjalnymi), jak i z leksemami w języku kraju osiedlenia [Dubisz 2014: 44]. Semantyczne repliki wyrazowe mają postać morfologiczną zgodną z polszczyzną, ale ich struktura

semantyczna została ukształtowana pod wpływem języka, w którego kręgu język polonijny funkcjonuje [Dubisz 2014: 70].

W pracach poruszających temat wyrazów polonijnych rzadko poświęca się szczególną uwagę semantycznym replikom wyrazowym. Podobnie sytuacja przedstawia się w przypadku tekstów omawiających dialekt polsko-brazylijski. W pierwszej monografii dotyczącej języka polskiego w Brazylii Józef Stańczewski [1925] wyróżnia wyrazy polskie, których znaczenie uległo zmianie pod wpływem portugalszczyzny, jednak wymienia tylko jeden z nich. Chodzi o *borsuka*, którego mianem koloniści określali pancernika. Mariano Kawka w swej pracy magisterskiej opisującej „brazylizmy” w dialekcie polsko-brazylijskim wspomina o polisemii w sytuacjach homofonii między leksemami polskimi i portugalskimi, takimi jak *balkon/balcão*. Różne znaczenia słów o podobnym brzmieniu sprawiają, zdaniem badacza, że polski *balkon* staje się wyrazem polisemicznym oznaczającym nie tylko platformę z balustradą będącą częścią budynku, ale również ładę w sklepie [Kawka 1982: 46]. Autor nie bierze pod uwagę replik semantycznych niehomofonicznych, co czyni jednak Jadwiga Linde-Usiekiniewicz [1997]. Badaczka zaznacza dość częste występowanie neosemantyzmów w języku polonijnym w Brazylii i wymienia takie przykłady, jak użycie czasownika *lubić* w znaczeniu ‘podoobać się’ (pod wpływem PB: *gostar*) i *iść/chodzić* dla określenia każdego rodzaju przemieszczania się (PB: *ir*) [Linde-Usiekiniewicz 1997: 282].

Jednakże semantyczne repliki wyrazowe są w wymienionych pracach tylko jednym z wielu typów analizowanego słownictwa lub jedną z licznych cech języka polonijnego opisywanego przez autorów. Tradycyjnie w opracowaniach z dziedziny kontaktu językowego są one klasyfikowane jako rodzaj zapożyczeń leksykalnych (*lexical loans*) [Weinreich 1974], choć późniejsze prace traktują je nie jako typowy przykład zapożyczenia leksykalnego, czyli repliki materii (*matter replication*) językowej, ale jako repliki strukturalne (*pattern replication*) [Matras 2009; Thomason; Kaufman 1988]. W pierwszym przypadku dochodzi do przejścia formy istniejącej w języku źródłowym i ewentualnego fonetycznego i/lub morfologicznego zaadaptowania jej do języka docelowego. Przykładem takiego zapożyczenia w dialekcie polsko-brazylijskim jest chociażby niezwykle tu popularny czasownik *namorować* (z PB: *namorar*), oznaczający ‘bycie z kimś w związku romantycznym lub spędzanie z nim czasu’. W procesie repliki strukturalnej, takiej jak replika semantyczna, nie dochodzi do kopii formy, lecz jedynie struktury danego wyrażenia lub nazwy. Dlatego też repliki strukturalne wymagają od użytkownika języka większej znajomości struktury języka, z którego czerpie inspiracje do innowacji językowych, podczas gdy zapożyczenia leksykalne mogą się pojawić już w sytuacji kontaktów sporadycznych z drugim językiem [por. ze skalą zapożyczeń w Thomason; Kaufman 1988].

Jeśli wrócimy do klasyfikacji zmian semantycznych przedstawionej na rysunku 1, zauważymy oddzielną kategorię obejmującą przypadki zmian denotacyjnych analogicznych, proponowaną przez Geeraertsa [2010]. Zgodnie z ujęciem badacza dotyczy ona sytuacji, w których „słowo *x* w języku *A*, którego znaczenie odpowiada podstawowemu znaczeniu słowa *y* w języku *B*, kopiuje znaczenie peryferyjne

słowa y”¹² [Geeraerts 2010: 29]. Innymi słowy, chodzi tu o kopię polisemii danej nazwy występującej w języku źródłowym.

W naszych rozważaniach niezwykle ważną kwestią będzie umiejętne rozróżnienie polisemii od homonimii. Polisemię, czyli wieloznaczność, będziemy rozumieć za Renatą Grzegorzyczkową jako „powiązanie znaczeniowe między wyrazami jednakowo brzmiącymi” [2011: 51], przy czym „w odróżnieniu od homonimii, między poszczególnymi znaczeniami [...] musi istnieć jakiś wspólny nietrywialny element znaczenia (rzeczywista cecha wspólna)” [2011: 56, wyróżnienie autorki]. Dla ilustracji podamy jedynie dwa przykłady tego jakże częstego zjawiska językowego. Słowo *oko* w swym znaczeniu pierwotnym odnosi się do ‘organu widzenia’, lecz użytkownikom języka polskiego nieobce są również jego inne znaczenia występujące w wyrażeniach takich, jak *oko w pończosze* czy *oko (oczko) pierścionka*. Obserwujemy tu wieloznaczność opartą na podobieństwie, a więc na metaforze, a elementem wspólnym jest kształt klas desygnatów.

Ciekawym przykładem polisemii, tym razem opartej na metonimii, jest znaczenie słowa *ręka*, które odnosi się zarówno do ‘części kończyny górnej od nadgarstka do końca palców’, jak również do ‘całej kończyny górnej od barku po palec’ [SJP], jak w wyrażeniu *złamać sobie rękę*¹³. W obu cytowanych przykładach obserwujemy obecność owego „wspólnego nietrywialnego elementu znaczenia”: w pierwszym – podobieństwa, a w drugim – styczności przestrzennej.

Również w dialekcie polsko-brazylijskim możemy wyróżnić wyrazy polisemiczne, takie jak wyżej wspomniany czasownik *przekreślić się*. Oba znaczenia (‘wykonanie obrotu’ i ‘stanie się czymś lub kimś, zmiana formy’) łączy element podobieństwa, gdyż są one związane z diametralną zmianą pozycji bądź formy. Jest to typowy przykład kopii polisemii, w tym przypadku portugalskiego czasownika *virar* (w odmianie potocznej).

Za przykład homonimii w omawianym dialekcie, sytuacji, w której „pewien ciąg foniczny odnosi się do odrębnych zjawisk, niemających żadnych nietrywialnych cech wspólnych” [Grzegorzyczkowa 2011: 59], uważamy słowo *rosa*. Jest ono używane, między innymi, dla określenia ‘terenu zarośniętego gęstymi drzewami i krzakami’, co odpowiada jednemu ze znaczeń portugalskiego rzeczownika *roça*. Oto jak jedna z badanych opisała proces zakładania wsi przez pierwszych imigrantów: „A to tu wszystko rosy były. To ludzie tak kopały, kopały, sadyły, potem se dorobiły konia, woza. Sadyły ziemniaków. Ciężko było” (K3). Między znaczeniem ciągu fonicznego *rosa* w standardowej polszczyźnie (‘kropelki wody osadzające się na roślinach w wyniku kondensacji pary wodnej’) oraz w dialekcie polsko-brazylijskim nie istnieje wspólny element znaczeniowy. Dlatego też w takich przypadkach przyjmujemy, że obserwowana zmiana znaczenia nie była motywowana semantycznie, a jej głównym źródłem był kontakt językowy.

¹² “A word x in language A that translates the primary meaning of word y in language B copies a secondary meaning of y”.

¹³ Pomijamy tu pozostałe znaczenia tego wyrazu.

Wyrazy *przekręcić się* i *rosa* stoją więc po przeciwnych stronach linii wyznaczonej przez nasze pytanie badawcze. Pierwszy z nich jest dowodem na to, że zmiany semantyczne w sytuacji kontaktu językowego są motywowane semantycznie, podczas gdy drugi jest przykładem braku owej motywacji. Jak wspomniano we wstępie, naszym celem jest zaobserwowanie stopnia, w jakim motywacja semantyczna jest obecna przy modyfikacjach znaczeniowych w dialekcie polsko-brazylijskim. Warto podkreślić, że obecność kontaktu językowego przy zmianie semantycznej jest uważana przez niektórych badaczy za dowód braku więzi motywacyjnej między znaczeniami danego ciągu fonicznego. Czyni tak na przykład Buttler [1978], analizując kwestię polisemii bądź homonimii dwóch znaczeń słowa *zamek*: ‘mechanizm zamykający’ i ‘budowla warowna’. Autorka zauważa, że są one odwzorowaniem dwufunkcyjności niemieckiego słowa *Schloss* i na tej podstawie wyciąga wniosek o istnieniu relacji homonimii między nimi, choć sama przyznaje, że „mogłoby się wydawać”, że łączy je więź motywacyjna [1978: 35], prawdopodobnie związana z elementem ‘zamykania’, obecnego również w pojęciu zamkniętej budowli warownej bądź terenu ogrodzonego, zamkniętego przez nią.

Dla innych badaczy, takich jak Anna Zalizniak [2008], zmiany motywowane kontaktem językowym nie powinny być wyłączone z kategorii zmian semantycznych. Zdaniem badaczki, „nawet jeśli fakt zapożyczenia [danego znaczenia] zostanie dowiedziony, nie oznacza to, że dana zmiana semantyczna nie jest ‘produktywna’; co więcej, nie oznacza to, że ta sama zmiana semantyczna nie mogłaby odbyć się jednocześnie jako niezależny proces podobnej ewolucji semantycznej”¹⁴ [Zalizniak 2008: 226]. Innymi słowy, zmiany znaczeń motywowane kontaktem językowym nie muszą negować struktury semantycznej wyrazu przechodzącego daną zmianę i mogą nimi rządzić te same bądź podobne mechanizmy działające przy modyfikacjach semantycznych odbywających się w ramach jednego języka. Cytowane powyżej przykłady dialektu polsko-brazylijskiego ukazują właśnie to jednoczesne oddziaływanie kontaktu oraz motywacji semantycznej przy zmianie znaczeń. W kolejnej części artykułu zostanie podjęta próba ustalenia zasięgu oraz częstotliwości oddziaływania obu tych elementów w ewolucji semantycznej leksemów w dialekcie polsko-brazylijskim.

Analiza danych

Jak już wspomniano we wstępie artykułu, bazę materiałową badania stanowiły wywiady socjolingwistyczne przeprowadzone w roku 2018 z dziewiętnastoma osobami polskiego pochodzenia, mieszkającymi w jednej ze społeczności wiejskich założonych w latach siedemdziesiątych XIX wieku przez polskich imigrantów w pobliżu Kurytyby w południowej Brazylii. W grupie tej znajdowało się dziewięć mężczyzn (siedmiu w wieku powyżej 55 lat, dwóch w wieku 35–55 lat)

¹⁴ “But even if the fact of borrowing has been established, it does not mean that the given semantic shift is not ‘productive’; more than that, it does not mean that the same semantic shift could not proceed simultaneously as an independent process of similar semantic evolution.”

oraz dziesięć kobiet (siedem w wieku powyżej 55 lat, trzy w wieku 35–55 lat¹⁵). Wywiady odbywały się w języku polskim i poruszały tematy takie, jak życie codzienne w kolonii, historia rodziny, zwyczaje i tradycje pielęgnowane przez mieszkańców, ich biografie językowe, stosunek do języka polskiego i jego utrzymania w kolonii, poczucie tożsamości i inne. Osoby, których wypowiedzi posłużyły do badania leksykalnych zmian semantycznych, oceniły swoją znajomość języka polskiego używanego w kolonii na dobrą lub bardzo dobrą. Zaznaczmy, że chodzi tu o znajomość języka mówionego. Połowa badanych przyznała się do umiejętności czytania po polsku, podkreślając przy tym niezbyt wysoki jej poziom. Dla prawie wszystkich, z wyjątkiem jednego mężczyzny z najstarszej grupy wiekowej, język polski był pierwszym językiem przyswojonym w domu. Język portugalski dołączył do ich repertuaru językowego dopiero w momencie rozpoczęcia nauki szkolnej.

W analizowanych wypowiedziach zidentyfikowano 64 leksemy, których znaczenie zmieniło się pod wpływem kontaktu lokalnej polszczyzny z PB. Selekcja wyrazów okazała się zadaniem niełatwym przede wszystkim ze względu na naszą ograniczoną znajomość słownictwa, którym posługiwali się imigranci do Brazylii. Spowodowała ona dwa główne problemy metodologiczne, polegające na ustaleniu, czy w danym przypadku mamy do czynienia: a) ze zmianą semantyczną czy z zapożyczeniem leksykalnym; b) ze zmianą semantyczną czy z archaicznym lub gwarowym znaczeniem wyrazu.

Zmiana semantyczna motywowana kontaktem czy zapożyczenie leksykalne

Z pierwszym problemem, opisanym między innymi przez Uriela Weinreicha [1974], spotykamy się w przypadku wyrazów o wysokim poziomie homofonii w języku polskim i portugalskim. Dla ilustracji przyjrzyjmy się strukturze semantycznej czasownika *akompaniować* (PB: *acompanhar*). Zgodnie z definicją SJPD *akompaniować* to ‘towarzyszyć śpiewakowi, instrumentalście, chórowi na instrumencie’ lub też w znaczeniu przestarzałym, które w naszej analizie jest ważne ze względu na datę imigracji do Brazylii, ‘towarzyszyć komuś, iść z kimś, współdziałać’. Można by więc stwierdzić, że w języku polskim zaszedł proces specjalizacji i konkretyzacji znaczenia tego czasownika. W dialekcie polsko-brazylijskim przeciwnie: obserwujemy dalszą metaforyzację znaczenia, będącą wynikiem kopii polisemii czasownika portugalskiego, który oznacza, między innymi, ‘przeżywać wspólnie z kimś te same sytuacje’, jak w zdaniu jednej z naszych badanych: „to ja bym chciała [mówić po polsku], ale nie ma z kim. Musi *akompaniować* dzieci”¹⁶ (K3) oraz ‘nadążać za czymś lub kimś’, jak w wypowiedzi badanego: „Musi się uczyć, jak by się nie uczył, nie da rady *akompaniować*” (M3).

¹⁵ Badaniami objęto 48 osób obu płci, podzielonych na trzy grupy wiekowe, po 6 osób w każdej z grup [por. Goczyła Ferreira 2019].

¹⁶ Chodzi tu o to, że dzieci badanej nie mówią już po polsku, więc również ona od tego języka odchodzi.

Niewątpliwie obserwujemy tu metaforyzację znaczenia analizowanego wyrazu. Jednak, ze względu na podobieństwo fonetyczne jego odpowiednika w PB, nie wiemy, czy doszło tu do rozszerzenia znaczenia słowa znanego już imigrantom i ich potomkom, czy też zapożyczyli je oni bezpośrednio z języka portugalskiego i dokonali adaptacji morfologicznej. Możemy jedynie przypuszczać, że przynależność głównego znaczenia wyrazu w języku polskim do pola semantycznego związanego z muzyką, ważną częścią kultury i życia codziennego imigrantów, wskazuje na wysokie prawdopodobieństwo ich znajomości tego czasownika w języku polskim w momencie przybycia do Brazylii.

Inaczej sytuacja jawi się w przypadku rzeczownika *aula*, którym określa się w Brazylii ‘zajęcia lekcyjne’, a nie ‘reprezentacyjną salę wykładową’, w której te zajęcia mogłyby się odbywać. Między oboma znaczeniami dostrzegamy więc metonimii, co jednakże nie dowodzi zajścia zmiany semantycznej, gdyż nie możemy założyć, że niepiśmienni chłopci bezrolni z końca XIX wieku znali to słowo w języku polskim. Z drugiej jednak strony nie należy zapominać o ogromnej roli szkolnictwa polonijnego, a w naszym przypadku prowadzonej przez Siostry Rodziny Maryi w kolonii w latach 1905–1938 polskiej szkoły podstawowej, której działalność przyczyniła się niewątpliwie do wzmożonego kontaktu potomków imigrantów ze standardową odmianą polszczyzny. I choć nawet najstarsi z badanych nie mieli już okazji uczęszczania do polskiej szkoły, uczyli się języka polskiego od swych rodziców – często czytających i zachowujących kontakt z polszczyzną pisaną poprzez prenumeratę kurytybskiego dwutygodnika „Lud”¹⁷. Dlatego też wyraz *aula* i jego nowe znaczenie zostały włączone do listy zmian semantycznych spowodowanych kontaktem z PB.

Zmiana semantyczna motywowana kontaktem czy archaizm

Drugim wspomnianym powyżej problemem metodologicznym było odróżnienie znaczenia fenomenu zmiany semantycznej pod wpływem kontaktu od archaicznego bądź gwarowego znaczenia danego wyrazu. Zresztą problem ten nie jest również obcy innym badaczom języka polonijnego. Jako przykład semantycznej repliki wyrazowej Dubisz podaje znaczenie słowa *kwaśny*, które w dialekcie polsko-brazylijskim, poza swoim znaczeniem podstawowym odnoszącym się do smaku, jest używane do opisu osób ‘zgryźliwych i uszczypliwych’ [2014: 70]. Wydaje się zatem, że mamy tu do czynienia z typowym przykładem kopii polisemii (tu słowa *azedo*), w wyniku której doszło do metaforyzacji znaczenia. Zaznaczymy, że – jak podaje *Słownik języka portugalskiego* [Houaiss; Villar 2001] – *azedo* w języku portugalskim oznacza, między innymi, ‘będący w złym humorze, poirytowany,

¹⁷ Polonijna prasa ukazywała się w Brazylii od 1892 roku. Tygodnik „Lud” był wydawany od 1920 do 1991 roku (w ostatnich latach swojego istnienia był wydawnictwem dwujęzycznym).

niegrzeczny⁷. Jeśli jednak przyjrzymy się opisowi leksykograficznemu tego wyrazu w SJPD, znajdziemy bardzo podobną definicję (drugie znaczenie): ‘będący w złym humorze, niezadowolony, posępny, ponury’. Co więcej, znaczenie to, jako potoczne, jest obecne w opisie leksemu *kwaśny* w elektronicznej wersji SJP.

Owa metaforyzacja od cechy percypowanej zmysłowo do cechy psychicznej w przypadku tego wyrazu jest zatem wspólna dla języka portugalskiego i polskiego¹⁸, a jej obecność w dialekcie polsko-brazylijskim nie może być tłumaczona jedynie wpływem kontaktu językowego. Frekwencja użycia znaczenia zmetaforyzowanego w PB jest być może większa niż w języku polskim, jednak nie istnieją żadne podstawy, by przyjąć, że imigranci nie znali znaczenia przerośniętego w momencie przybycia do Brazylii. Należy raczej przypuszczać, że kontakt językowy wpłynął na wzrost powszechności znaczenia przerośniętego wśród polsko-brazylijskich użytkowników języka. Obserwujemy tu zatem swego rodzaju zmianę w hierarchii semantycznej wyrazu pod wpływem kontaktu, a więc współdziałanie czynników związanych ze strukturą semantyczną leksemu w języku docelowym (polskim) i źródłowym (PB).

Podobnie, choć tu mamy do czynienia ze znaczeniem archaicznym, przedstawia się sytuacja w przypadku wyrazu *wizytować się*, który w dialekcie polsko-brazylijskim jest używany w znaczeniu ‘odwiedzać się’, co ilustruje wypowiedź jednej z badanych: „Teraz nie idą tak do sąsiadów. Nie wizytują się tak jak dawniej” (K2).

Zgodnie ze SJPD, użycie to jest archaizmem, gdyż przestarzałe znaczenie tego czasownika to właśnie ‘składać sobie nawzajem wizyty, odwiedzać się’. Można by zatem zaklasyfikować ten leksem w badanym dialekcie jako „czysty” archaizm. Z drugiej jednak strony nie należy ignorować prawdopodobnego wpływu często używanego w PB czasownika *visitar-se* (‘odwiedzać się’). Można zatem założyć, że wyraz portugalski przyczynił się do częstszego użycia czasownika *wizytować (się)* w jego dziś już archaicznym znaczeniu.

Podobnych przypadków w naszej bazie materiałowej jest jeszcze pięć, a wśród nich te, u których pod wpływem kontaktu z PB nabrało wagi:

i) znaczenie archaiczne:

– *gubić* w znaczeniu ‘przestać coś mieć, tracić’, jak podaje SJPD w przykładzie „gubić złudzenia i nadzieję” (bez elementu nieuwagi obecnego w znaczeniu aktualnym podanym przez SJP);

– *interes* w znaczeniu ‘zainteresowanie’ (PB: *interesse*), również w SJPD: ‘mieć interes w czymś, być osobiście zainteresowanym czymś’;

– *prezentować się* w znaczeniu ‘przedstawiać się, podawać swoje imię i nazwisko’ (PB: *apresentar-se*), oznaczone w SJPD jako znaczenie przestarzałe, dziś książkowe;

ii) znaczenie potoczne lub niestandardowe:

– *kobieta* w znaczeniu ‘żona’ (PB: *mulher*);

¹⁸ Podobne metaforyzacje zachodzą również w języku angielskim (*sour*) i niemieckim (*sauer*).

– *żenić się* w znaczeniu ‘zawierać związek małżeński z kobietą lub z mężczyzną’, czyli rozszerzenie znaczenia i zastąpienie nim wyrażenia *wychodzić za mąż* (PB: *casar-se* dla obu tych znaczeń).

Semantyczne repliki wyrazowe

Jak już wspomniano wyżej, z zebranego materiału wyekscerpowano 64 leksemy, w których zaobserwowano przekształcenia semantyczne powstałe w wyniku kontaktu językowego z PB. 11 z nich (czyli 17%) to przykłady homonimii, czyli sytuacji, w której między nowym znaczeniem a tym prawdopodobnie przywiezionym z Polski nie ma nietrywialnych elementów wspólnych. Oprócz opisanego już słowa *rosa* do tej kategorii należą, między innymi, następujące wyrazy:

– *lot* w znaczeniu ‘działka, kawałek ziemi’ (PB: *lote*), jak w zdaniu: „Kupił se lot na Orleansie” (M3);

– *dany* w znaczeniu ‘miły, przyjacielski’ (PB: *dado*), jak w zdaniu: „To bardzo wesołe i dane ludzie” (M3);

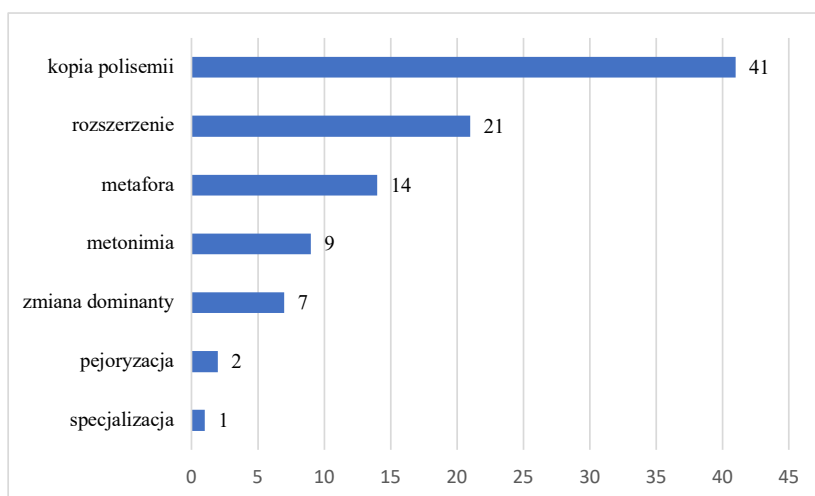
– *pasować* w znaczeniu ‘używać narzędzia przy obróbce czegoś’ (PB: *passar*), jak w zdaniu „Ja zawdy tu orała na koniu, pasowała radło na miliji”¹⁹ (K3).

Brak owego elementu wspólnego między znaczeniem standardowym wyrazów a ich znaczeniem w badanym dialekcie świadczy zatem o braku motywacji semantycznej w tych konkretnych zmianach semantycznych, będących wynikiem jedynie kontaktu językowego, w którym ważną rolę odegrała relacja homofonii między leksemami portugalskimi a polonijnymi.

Wśród pozostałych 53 leksemów (83%), było możliwe zidentyfikowanie więzi motywacyjnej pomiędzy znaczeniem pierwotnym a znaczeniem nowym, powstałym w wyniku kontaktu językowego. Dane te potwierdzają tezę Zalizniak [2008], zgodnie z którą repliki semantyczne, które odpowiadają, a przynajmniej nie zaprzeczają, wewnętrznej strukturze polisemii języka docelowego mają większe szanse na „przetrwanie”. W grupie tych wyrazów ogromną większość stanowią czasowniki (24) i rzeczowniki (23), a oprócz nich są w niej również trzy przysłowki, dwa przymiotniki i jeden przyimek. W przypadku 24 (45%) wyrazów zachodzi relacja homofonii między odpowiednikami w języku polskim oraz PB, co oznacza, że w większości przypadków (55%) to nie podobieństwo fonetyczne, ale właśnie struktura semantyczna wyrazu była źródłem modyfikacji znaczeń.

Wykres 1 przedstawia frekwencję występowania mechanizmów zmian semantycznych (przedstawionych powyżej na rysunku 1) dla tych 53 leksemów. W niektórych przypadkach było możliwe zidentyfikowanie więcej niż jednego mechanizmu, dlatego też suma frekwencji jest wyższa niż 53.

¹⁹ *Milija* to zapożyczenie leksykalne z PB (*milho*), oznaczające kukurydzę.

Wykres 1. Mechanizmy zmiany semantycznej zaobserwowane w bazie materiałowej

Jak widać na wykresie 1, kopia polisemii leksemu brazylijskiego towarzyszy większości zaobserwowanych zmian znaczeniowych, na przykład w komentowanych już przykładach czasowników *acompaniować* i *przekreślać się*. Nie jest to jednak fenomen uniwersalny dla wszystkich zebranych leksemów. Nie ma o nim mowy w przypadku zmiany semantycznej słowa *noc*, które w badanej miejscowości oznacza ‘porę wieczorową, wieczór’ (PB: *noite*). Zresztą ta zmiana, oparta na metonimii, doprowadziła do podobnej modyfikacji znaczenia słowa *wieczór*, które tu, w Brazylii, odnosi się do popołudnia²⁰. Również przy zmianie dominanty znaczenia i swego rodzaju pejoryzacji obserwowanych w przypadku słów *sala* oraz *salon* nie mamy do czynienia z kopią polisemii. Następuje tu jedynie przejęcie jednego ze znaczeń z PB: w pierwszym przypadku jest to duży pokój w domu, a w drugim – duży barak znajdujący się przy kościele, przeznaczony na wszelkiego rodzaju imprezy.

Drugim najczęstszym mechanizmem zmiany semantycznej w badanej próbie, po kopii polisemii, jest rozszerzenie znaczenia. Co ciekawe, zebrane dane ukazują tendencję odwrotną do zauważonej w standardowym języku polskim przez Buttler [1978], której zdaniem procesy specjalizacji znaczeń są częstsze niż ich uogólnienie. W przypadku zmian motywowanych kontaktem językowym specjalizacja jest rzadkim zjawiskiem, jeśli przyjąć za podstawę dane zebrane w przeprowadzonym

²⁰ Zmiana ta jest związana z powitaniem w PB. Do południa używa się powitania *Bom dia* (*Dzień dobry*), natomiast po godzinie dwunastej, obowiązkowo, przechodzi się na *Boa tarde*, co oznacza „Dobre popołudnie”. Wobec braku odpowiednika tego powitania w języku polskim w dialekcie polsko-brazylijskim utrwaliło się używanie powitania *Dobry wieczór* już w godzinach popołudniowych.

badaniu. Zawężenie znaczenia zostało zaobserwowane jedynie w przypadku leksemu *kobieta*, który oznacza ‘żonę’²¹.

Dla zilustrowania procesu rozszerzenia znaczenia podajmy parę przykładów:

– wśród czasowników: *wsypać*, w znaczeniu ‘wlać’, jak w zdaniu „Pojechał i kazał se wsypać sznapsa w jedna szklanke” (M3), (PB: *colocar* – wlać, wsypać, położyć, postawić, itd.); *używać*, w znaczeniu ‘nosić ubranie’, jak w zdaniu „Jak był mały, to nie używał portków” (K2), (PB: *usar* – używać, ale też nosić ubrania, buty); *wiedzieć*, w znaczeniu ‘umieć’ (PB: *saber*), jak w zdaniu „On nigdy nie wiedział powiedzieć, co to było” (M2);

– wśród rzeczowników: *syn*, gdy użyte w liczbie mnogiej, w znaczeniu dzieci obu płci (PB: *filho*), jak w zdaniu „Mam sześć synów: pięć dziewczynek i jednego chłopca” (M3); *trutka*, w znaczeniu ‘pestycydy’ (PB: *veneno* – trucizna, trutka i, pot., pestycydy), jak w zdaniu „Człowiek musi używać trochę trutki, jak sady” (M3); *plaża*, w znaczeniu ‘miejscowość na wybrzeżu’ (PB: *praia*), jak w zdaniu „Oni mieszkają na plaży” (K3);

– przysłówek *bardziej*, w znaczeniu ‘więcej’ (PB: *mais*), jak w zdaniu: „Gdyby my więcej gadały, to by się te młode bardziej nauczyły” (K2);

– przyimek *na* w znaczeniu ‘w’ (PB: *em*), jak w zdaniu: „Na tej książce jest napisane...” (K3).

Warto zaznaczyć, że w podanych wypowiedziach wyrazy zachowują swoje pierwotne znaczenie, por. znaczenie czasownika *wsypać* nie podlega jedynie zmianie dominanty, lecz czasownik ten – zachowując swoje pierwotne znaczenie – rozszerza je poprzez eliminację jakiejś cechy grupy czynności, do których się odnosi²².

Następnym co do częstotliwości występowania mechanizmem zmian jest metafora. Podobnie jak w języku ogólnopolskim [Butler 1978], jej przykłady są i tu najczęstszymi wśród odnotowanych przesunięć znaczeń. Wśród zebranych danych większość stanowią czasowniki. Obserwujemy w nich zmianę domeny, do której dany wyraz się odnosi, co opisano już przy analizie zmiany znaczenia czasownika *akompaniować*. Podobne zjawisko zachodzi w przypadku czasowników, takich jak: *dyrygować*, w znaczeniu prowadzić samochód (PB: *dirigir*); *formować się*, w znaczeniu kończyć studia wyższe (PB: *formar-se*); *puścić*, w znaczeniu ‘powiedzieć coś, czego nie powinno się mówić’ (PB: *soltar*), jak w zdaniu „Sąsiad co drugie słowo puści palawrony”²³ (M3); czy *wirować*, w znaczeniu ‘zmieniać, zamieniać’ (PB: *virar*), jak w zdaniu „Siostra wirowała wszystko po brazylijsku”²⁴ (K3). Zauważmy zatem, że zaobserwowane modyfikacje dotyczą zmian zarówno „od konkretnego do abstraktu” (*akompaniować*, *puścić*), jak i „od abstraktu do konkretnego” (*formować się*).

²¹ Dla określenia kobiety używa się z reguły słowa *baba*.

²² W tym przypadku cecha sykości materiału, będącego przedmiotem działania, jest eliminowana.

²³ „Palawron” to zapożyczenie leksykalne oznaczające przekleństwo (z PB: *palavrão*).

²⁴ Chodzi tu o sposób mówienia, w którym dana osoba zmienia język wypowiedzi.

Dane uzyskane z zebranego materiału nie wykazują więc tendencji przeniesienia znaczeń jak w standardowej polszczyźnie „od konkretnego do abstrakcyjnego” [Buttler 1978].

Pozostałe mechanizmy – metonimia, zawężenie, pejoryzacja i zmiana dominanty – zostały już zilustrowane. Warto jednak zatrzymać się na chwilę nad ostatnim z nich, który, jak zauważa sama D. Buttler, może przysparzać trudności w momencie kategoryzacji. Za przykłady zmiany dominanty semantycznej w dialekcie polsko-brazylijskim uznano opisane już wcześniej leksemy *sala* i *salon*, gdyż w obu przypadkach zachowują one swoje znaczenie miejsca nieco większych rozmiarów, jednak przeznaczenie pomieszczeń desygnowanych przez te wyrazy ulega zmianie. Ciekawym przypadkiem jest ewolucja znaczenia słowa *kolonia/kolonija*, które w dialekcie odnosi się do ‘niewielkiej, wiejskiej miejscowości założonej niegdyś przez imigrantów’. Ten ostatni element – dotyczący imigrantów i samego procesu kolonizacji – nie jest jednak konieczny i wydaje się zanikać, jako część struktury semantycznej wyrazu. Dowodem na to są liczne indagacje badanych skierowane do badaczki na temat stylu i sposobu życia w „koloniach” w Polsce. Wydaje się zatem, że centralnym elementem znaczenia słowa stała się wiejskość i izolacja osad desygnowanych przez to słowo, a nie fakt zakładania ich przez ludność innej narodowości na nowym terytorium.

Tabela 1. Zmiany semantyczne zaobserwowane przy czasownikach funkcyjnych

wyraz	znaczenie	cytat	klasyfikacja
<i>dać</i> (PB: <i>dar</i>)	udać się, dać się zrobić	„Barz się cieszyły, że to dało” (K3)/ „Była chora, nie dało chodzić” (M3)	rozszerzenie
	zachorować na coś	„Krupy dało, dawno dużo dzieci umierało na tę boleść” (K3)	homonimia
	starczyć	„Nie dało czasu upiec” (M3)	homonimia
<i>robić</i> (PB: <i>fazer</i>)	minąć (o czasie)	„W kwietniu zrobi sześć lat, jak matka pomarła” (M3)	homonimia
	skończyć (o wieku)	„On teraz zrobił sześćdziesiąt lat” (M3)	homonimia
<i>zostawać</i> (PB: <i>ficar</i>)	stać się, zrobić się	„I zła została, jakby gadać po brazylijsku” (K2)	rozszerzenie
<i>zostawać bez</i> (PB: <i>ficar sem</i>)	stracić coś	„Ona zostanie bez rozumu” (M3)	homonimia

Na zakończenie analizy danych warto jeszcze zwrócić szczególną uwagę na zmiany znaczenia tzw. czasowników funkcyjnych (*light verbs*), które charakteryzują się niepełną strukturą semantyczną oraz wymagają dopełnienia w postaci rzeczownika lub przymiotnika (Pederneira 2014: 10). W bazie materiałowej naszego badania wyróżniamy trzy takie czasowniki: *dać*, *robić* i *zostawać*. Poniższe zestawienie (tabela 1) przedstawia nowe znaczenia tych wyrazów powstałe pod wpływem kontaktu z PB oraz ich klasyfikację.

Z powyższego zestawienia wynika dość wysoka tendencja w tej grupie wyrazów do replik semantycznych, w wyniku których powstają znaczenia homonimiczne, a więc pozbawione wspólnego elementu znaczeniowego ze znaczeniem pierwotnym. Jest to zapewne skutek wspomnianej już „niekompletności semantycznej” tych czasowników w PB, pozwalającej na ich różnorakie wypełnienie semantyczne za pomocą konkretnych zwrotów, chętnie kopiowanych przez użytkowników dialektu polsko-brazylijskiego, tj. „zostać bez czegoś” (‘stracić coś’ od *ficar sem*), „dać czas” (‘zmieścić się w czasie’ od *dar tempo*), „robić ileś lat” (*fazer x anos*). Dodajmy jeszcze, że pierwsze z wymienionych w tabeli znaczeń czasownika *dać* zostało zaklasyfikowane jako rozszerzenie znaczenia, gdyż uznaliśmy, iż przejął on znaczenie ‘stać się możliwym do zrobienia’ od leksemu *dać się*. Natomiast wyraz *zostać*, w pierwszym przykładzie, obejmuje swym zakresem nie tylko sytuacje ‘stania się kimś’, ale również ‘stania się jakimś’, co pozwoliło na zakwalifikowanie tej zmiany jako uogólnienia znaczenia.

Podsumowanie

Dane zebrane i przedstawione w części analitycznej artykułu wykazują, że znaczenie 83% neosemantyzmów powstałych w wyniku kontaktu językowego z PB, zidentyfikowanych w bazie materiałowej niniejszego badania, ma nietrywialny element wspólny ze znaczeniem leksemów, które posłużyło za podstawę dla powstania danego neosemantyizmu. Fakt ten pozwala na wyciągnięcie wniosku o istnieniu motywacji semantycznej przy znacznej większości zmian semantycznych powstałych w wyniku kontaktu dialektu polsko-brazylijskiego z PB. Mały udział replik semantycznych pozbawionych owej motywacji potwierdza tezę Zaluzniak [2008] o większej trwałości i większej szansie na ustabilizowanie się odwzorowań, które odpowiadają istniejącej w języku docelowym strukturze semantycznej. Jedynie czasowniki funkcyjne, w wyniku swego rodzaju braku wypełnienia semantycznego, można traktować jako wyjątek od tej reguły.

Stwierdzenie o większej trwałości replik semantycznych odpowiadających strukturze języka docelowego nie zaprzecza jednak tezie Thomason, zgodnie z którą „jakakolwiek cecha językowa może być przejęta przez drugi język, jeśli występują odpowiednie warunki społeczne (intensywność kontaktu, motywacja, itd.)”²⁵ [2001: 85]. Aczkolwiek, jak twierdzi badaczka, przewidywanie, które ze zmian językowych powstałych pod wpływem kontaktu rzeczywiście się zrealizują, to „kwestia prawdopodobieństwa, a nie możliwości”²⁶ [2001: 61]. Zebrane dane wskazują na większe prawdopodobieństwo zmian semantycznych z zachowaniem

²⁵ “Any linguistic feature can be transferred to any language, given appropriate social conditions (intensity of contact, motivation, etc.)”.

²⁶ „A matter of probabilities, not possibilities”.

więzi motywacyjnej, również w przypadku zmian powodowanych kontaktem językowym. Dlatego też wydaje się właściwe włączenie replik semantycznych do grupy zmian znaczeniowych zachodzących w danym języku, a nie automatyczne wyłączenie ich z tego grona. Powstają one w wyniku spojrzenia na świat przez inne okno, o odmiennym kolorze i kształcie niż nasze własne, ojczyste, parafrazując Annę Wierzbicką [1990], jednak sam sposób postrzegania i wyrażania otaczającej nas rzeczywistości wydaje się wspólny niezależnie od cech owego okna i poddany podobnym mechanizmom kognitywnym.

Bibliografia

- Buttler D., 1978, *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*, Warszawa.
- Cardoso P., 2016, *Plataforma do Letramento: O Brasil e suas muitas línguas*. Instituto de Investigação e Desenvolvimento em Política Linguística, <http://ipol.org.br/tag/linguas-do-brasil/> [dostęp 15.08.2020].
- Decreto-Lei nº 406, de 4 de Maio de 1938*, <http://www2.camara.leg.br/legin/fed/decllei/193-1939/decreto-lei-406-4-maio-1938-348724-publicacaooriginal-1-pe.html> [dostęp 16.08.2020].
- Doroszewski W. (red.), 1958, *Słownik języka polskiego*, Warszawa, <http://sjpd.pwn.pl> [dostęp 20.08.2020] (SJPD).
- Dubisz S., 2014, *Językoznawcze studia polonistyczne*, t. 2: *Polonia i jej język*, Warszawa.
- Geeraerts D. 2010, *Theories of Lexical Semantics*, Oxford–New York.
- Goczyła Ferreira A. 2018, *Polskość na antypodach: wybrane aspekty historyczne i językowe polskiej obecności w Brazylii*, „Postscriptum Polonistyczne”, 1 (21), s. 173–186.
- Goczyła Ferreira A., 2019, *A presença da língua polonesa na Colônia Dom Pedro II em Campo Largo, Paraná*, praca magisterska, Universidade Federal do Paraná, Curitiba.
- Grosjean F., 1989, *Neurolinguists, Beware! The Bilingual Is Not Two Monolinguals in One Person*, „Brain and Language”, nr 36, p. 3–15.
- Grzegorzczkowska R., 2011, *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*, Warszawa.
- Houaiss A., Villar M. de S., 2001, *Dicionário Houaiss da Língua Portuguesa*, Rio de Janeiro.
- Ianni O., 1987, *Raças e classes sociais no Brasil*, São Paulo.
- Kawka M., 1982, *Os brasileirismos do dialeto polono-brasileiro*, praca magisterska, Universidade Católica do Paraná, Curitiba.
- Kula M., 1981, *Polonia brazylijska*, Warszawa.
- Linde-Usiekiniewicz J., 1997, *Język polski w Brazylii* [w:] *Język polski poza granicami kraju*, red. S. Dubisz, Opole, s. 273–285.
- Maćkiewicz J., 1999, *Słowo o słowie*, Gdańsk.
- Matras Y., 2011, *Language Contact*, Cambridge.
- Mazurek J., 2006, *Kraj a emigracja: ruch ludowy wobec wychodźstwa chłopskiego do krajów Ameryki Łacińskiej (do 1939 roku)*, Warszawa.
- Miodunka W., 1990, *Wstęp* [w:] *Język polski w świecie*, red. W. Miodunka, Warszawa–Kraków, s. 9–22.
- Miodunka W., 2003, *Bilingwizm polsko-portugalski w Brazylii. W stronę lingwistyki humanistycznej*, Kraków.
- Oliveira M. de, 2009, *Os poloneses do Paraná (Brasil) e a questão da nacionalização dos imigrantes (1920–1945)*, ANPUH – XXV Simpósio Nacional de História, Fortaleza.

- Pamiętniki emigrantów. Ameryka Południowa*, 1939, nr 1–27, Warszawa.
- Pederneira I.L., 2014, *Verbos leves no português brasileiro: uma nova proposta*, “Revista Linguística Rio”, nr 1, s. 9–16.
- Pluta A., 2013, *Długa podróż w bardzo krótkim czasie. Biografia Andrzeja Bukowińskiego*, Warszawa.
- Pluta A., 2015, *Ten piekielny polski akcent. Ziemiński na brazylijskiej scenie*, Warszawa.
- Siewierski H., 2009, *Polônia e Brasil: Laços históricos e culturais*, „Projeções. Revista de estudos polono-brasileiros”, XI, nr 2.
- Silva-Corvalán C., 1986, *Bilingualism and language change: the extension of ‘estar’ in Los Angeles Spanish*, “Language”, vol. 62, nr 3, s. 587–608.
- Słownik języka polskiego*, <https://sjp.pwn.pl> [dostęp 25.08.2020] (SJP).
- Stańczewski J., 1925, *Wpływ języka portugalskiego na język kolonistów polskich w Brazylii. Studium porównawcze*, Curitiba.
- Śliwiany M. 1962, *Z życia polonii brazylijskiej. „No e iaqtam, gospodaxu, zdrovvo, motsno?”*, „Lud”, nr 44, s. 2.
- Thomason S.G., 2001, *Language Contact*, Edinburgh.
- Thomason S.G., Kaufman T., 1988, *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*, Berkley–Los Angeles–London.
- Wachowicz R.C., 1981, *O camponês polonês no Brasil*, Curitiba.
- Wachowicz R.C., Malczewski Z., 2000, *Perfis polônicos*, Porto Alegre.
- Weinreich U., 1974, *Languages in Contact. Findings and Problems*, London–The Hague–Paris.
- Wierzbicka A., 1990, *Podwójne życie człowieka dwujęzycznego* [w:] *Język polski w świecie*, red. W. Miodunka, Warszawa–Kraków, s. 71–104.
- Zalizniak A., 2008, *A catalogue of semantic shifts. Towards a typology of semantic derivation* [w:] *From Polysemy to Semantic Change: Towards a typology of lexical semantic associations*, red. M. Vanhove, Amsterdam–Philadelphia, s. 217–264.

„TU WSZYSTKO MA INSZE IMIĘ” – SEMANTIC CHANGES IN THE POLISH LANGUAGE SPOKEN BY DESCENDANTS OF POLISH IMMIGRANTS IN BRAZIL

Summary

The object of this research are lexical semantic changes in Polish language spoken by descendants of Polish immigrants who live in a rural community in southern Brazil. The aim is to analyze the semantic changes which emerged as a result of language contact with Brazilian Portuguese and to state if there is a semantic motivation between the primary meaning (brought by the immigrants) and the new meaning of the lexemes. The data used for the research was extracted from interviews conducted with nineteen Polish descendants. In the data there were found 64 lexemes which underwent a contact-induced semantic change. In 83% of cases there is a semantic link between the primary and the new meaning, which proves that the contact-induced semantic change can be subject to similar mechanisms that result in semantic change within one language only. The mechanisms observed most frequently in the data are generalization and metaphORIZATION.

Key words: Polish language in Brazil, Polish-Brazilian dialect, semantic change, language contact